

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (фінансова безпека та
фінансові розслідування)**

за темою: Філософія стародавнього Сходу.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор
філософських наук, професор Шаповал Володимир Миколайович

Рецензенти:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ХНУВД, доктор
філософських наук, професор Тягло О. В.

Професор кафедри культурології і медіакомунікацій Харківської
державної академії культури, доктор філософських наук, професор Панков
Г.Д.

План лекції

1. Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу
2. Філософія Стародавнього Китаю.
3. Філософія Стародавньої Індії.

Текст лекції

1. Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу

Витоки філософствування криються у глибинах другого тисячоліття до нашої ери. При цьому фахівці розділяють передфілософію і власне філософію. Традиційно виділяють три центри передфілософії – Індію, Китай і Грецію, а власне філософію уперше знаходять приблизно у VII-VI століттях до н.е. у Давній Греції.

Найзагальнішим чинником тривалого *процесу* виникнення філософії визнається розклад первіснообщинного ладу і генеза рабовласницького. Поряд зі змінами у матеріальній культурі, ерозії піддається усталений міфологічний світогляд, проте не у тому сенсі, що старі міфи замінюються новими: міф повільно втрачає своє значення взагалі, даючи початок новим формам духовного буття – релігії, філософії, зародкам науки. Більше того, відбувається вихід окремого суб'єкта з “первісного розчинення” у сукупній родовій свідомості. Місце міфологізованої “колективної свідомості” тепер посідає свідомість індивідуума, окремої особи: таким чином, у царині духовного життя з'являються нові суб'єкти – релігійний пророк, мудрець та, зрештою, філософ.

У мудреця або філософа у чомусь спільна доля з творцем чи пророком нової віри. Вони гостро переживають власну світоглядну невдоволеність, у якій відбивається загальна суспільна напруга. Кризовий момент, що настає внаслідок цього, може супроводжуватися відходом від людей, але за ним настає осяяння чи “пробудження” і повернення у спільноту з тим, щоб нести “нову істину”.

Натомість особливість повернення філософа у тому, що він йде до людей не тільки без опори на одвічні традиції і владний примус, а і переважно без апеляції до волі богів. Апелюючи до розуму, він розкриває загальні основи і закони світобудови, включаючи суспільство і людину. Тільки силою мислення і власного прикладу утверджує він нову програму упорядкування суспільного та особистого буття.

Передфілософія майже одночасно виникає на Давньому Сході та Заході. Але попри часткову схожість у тематиці (наприклад, пошуки першоначал світу через протиставлення добра і зла, єдиного і множинного тощо), регіональні традиції відрізняються, що дає привід говорити про

існування різних типів філософії й філософствування.

На Сході предметом особливої уваги завжди було утвердження єдності людини і світу, переважала морально-політична тематика філософствування. Східний мудрець – це, перш за все, вчитель, тому особливе значення надається стилю його життя. Поведінка вчителя – поза критикою, вона є взірцем для наслідування. Мова, якою він користується – мова приповістей, часто ще сповнена міфологем та символів. Натомість на Заході філософія більш рішуче відокремлюється від міфології і піддає її раціональній критиці, досить швидко долається традиція довіри наочності й навіть авторитетному здоровому глузду. Виникає система позбавлених міфологічного забарвлення суто філософських – абстрактних і загальнозначущих – понять.

Важливою умовою народження філософії виявився розвиток писемності, поширення вміння письмового викладення думок. На цьому підґрунті склалась і розвинулась історична і художня література – постійне джерело живлення філософської думки та системи понять. Писемність сприяла фіксації думки, довершеності її оформлення, а також значній за масштабами трансляції її у просторі й часі. Проте Схід і Захід мають доволі розбіжні способи писемності, які опрацьовані впродовж тисячоліть: до певної міри вони корелюють з розбіжністю типів філософії.

Захід приймає ідею алфавітного письма. Ця форма письма ґрунтується на фонетичному аналізі – розкладі слова на звуки і позначення кожного звука окремим знаком. Потім синтез розібраного на звуки і позначеного буквами слова створює знакове зображення вимови. Європейця цікавить знаковий механізм передачі звуку, форма правопису слова і відтворення його звучання при читанні. Він вибудовує правила письма, поєднання слів в речення. В такій формі письма важливе знання звучання мови, через яке ми приходимо до розуміння сенсу написаного.

Схід зберігає принцип ієрогліфічного письма, в якому письмовий знак передає смислове значення, а не звучання слова. Людина Сходу віддає перевагу спогляданню знака як цілісності, а не як комбінація звуків. Для країни, яка об'єднала безліч племен з різними діалектами, цей засіб письма був рятівним, оскільки байдуже як вимовлялось слово, бо його знак всіма сприймався однаково. Фонетичний розвиток мови за тисячоліття не відбився на сприйнятті смислу ієрогліфів. Тексти, які були написані в різні часи носіями різних вимов читаються завжди однаково. З розвитком культури письма на Сході ієрогліф набув окрім суто практичного значення ще й естетичне навантаження. Письмо стало окремим мистецтвом так само, як риторика на Заході. Ширше кажучи, коли Захід тяжіє до редукціонізму і аналітичності, то Схід – до холізму і синтетичності.

Багатовікове паралельне існування східної та західної традиції філософствування закріпило їх відмінності. На Заході це інколи давало привід заперечувати у народів Сходу не тільки оригінальних філософських досягнень думки, а і філософії взагалі. Сьогодні така “західноцентрична” позиція може вважатися в основному подоланою, хоч, звичайно, поділ типів філософії – східного та західного – залишається. У нашій книзі ми свідомо

концентруємо увагу на філософії Заходу: це зрозуміло, адже Україна належить до Європи, а сучасним українцям притаманні, взагалі кажучи, риси європейського менталітету (хоча тут, у свою чергу, слід проводити поділ на східноєвропейський – західноєвропейський, і т.д.). Проте розпочати змістовний розгляд зародження філософської думки доречно з багатой спадщини Давнього Китаю.

2. Філософія Стародавнього Китаю

Китай – єдина у світі країна, де інститут держави безперервно існує більше чотирьох тисяч років. Перші царства з'явилися там ще наприкінці III тисячоліття до нашої ери. За типом політичного устрою це були східні деспотії. На чолі держави стояв правитель – *Ван*, влада якого була абсолютною. Уся земля в країні належала йому, а усі піддані лише користувались нею, сплачуючи за це податки. Владу в країні (а точніше, волю правителя) здійснювали численні чиновники. У своїй діяльності вони спирались на військову силу *Вана* і адміністративну допомогу голів кланів, а також голів сімей.

Особливість Стародавнього Китаю полягала у тому, що там ніколи не існувало окремої касты священників. *Ван* був водночас верховний правитель і верховний жрець. Голова клану чи сім'ї – водночас і жрець відповідного рівня.

У Давньому Китаї панував культ предків, ґрунтований на системі релігійних вірувань, осердям яких був *анімізм* – віра у духів (перш за все, у духів предків).

Важливе місце у житті давньокитайського суспільства займав *ритуал* – символічна дія, яка виражає зв'язок людини з системою соціальних цінностей і яка, взагалі кажучи, не має утилітарного значення. Світський ритуал поєднувався з релігійним. Культ предків сприяв посиленню авторитета традиції і саме це, за визначенням Ернеста Ренана, стало простим і ефективним механізмом самозбереження цивілізації. Ідеологія китайського ритуалу може бути окреслена наступним чином:

Людина смертна, природа змінюється. Постійне тільки небо. Хід небесних тіл символізує собою світову гармонію і порядок. Отже, події у Піднебесній повинні бути узгоджені з небесними.

Людська поведінка повинна відповідати одвічному порядку неба. Але ця відповідність може бути не буквальною, а тільки символічною. Таку символічну відповідність закріплено у ритуалі, запорукою істинності якого є його багатовікова усталеність і традиція.

Шанування старших і покіра волі вищих за соціальним статусом – головні принципи соціального ритуалу, що лежав у основі системи соціально-правових стосунків. Правила ритуалу до певної міри замінювали правові акти. Традиція, збереження споконвічних устоїв займали головне місце у системі правового регулювання. Давній релігійний культ предків, значна роль традиції і ритуалу, складний чиновницький церемоніал

виробляли поважне ставлення до будь-якої форми влади – батьківської, службової, духовної.

Давньокитайська передфілософія сформувалась за зазначених соціально-історичних умов, що не могло не вплинути на її характер. Її особливості – практицизм, наголос на соціально-політичні та етичні проблематиці. Основні принципи світогляду людини давньокитайської цивілізації відображені в п'ятикнижжі “У-цзін”, що складається з “Книги пісень”, “Книги історії”, “Книги перемін”, “Книги обрядів” та літопису “Чунь-цю”. Ці п'ять книг стали основою традиційної освіти.

Найважливіша тема давньокитайської думки має міфологічне коріння – це проблема добра і зла. Саме у протистоянні двох начал вбачається початок світу, життя, історії. Дві сили, що стоять за різноманітним життєвим перетворенням – *Ян* і *Інь*. Їх прояв – світло і темрява, тепло і холод, чоловіче і жіноче начала. Ці сили розгортають протистояння у стані “цї”, тобто у матеріальному утіленні. Шість станів “цї” дають можливість спостерігати сутність *Ян* та *Інь*: вітер, дощ, морок, світло, небесна та земна матерія – *Янци* та *Іньци*.

Процес протистояння і переродження форм *Ян* і *Інь* підкоряється вищому космічному закону *Дао*. *Дао* – це закономірність ходу небесних світил, зміни часу, народження і смерті. *Дао* безособове.

Ще одна з суттєвих світоглядних особливостей давнього Китаю – невідокремленість людини від природи. Тому з поняттям *Дао* пов'язане формування уявлення про необхідне і належне серед людей. Його сутність тут викривається у поняттях “лі” – чемність, ритуал, “сяо” – повага, “ді” – шаноблива покірність.

Етичне навантаження уявлення про *Дао* відбилося у специфіці давньокитайської науки. Зародки математики, астрономії, механіки у давньому Китаї мали великі досягнення, хоча й не знали раціонального доведення. Тут знання сприймалися і передавалися як істина, що не потребує доказів. Адже існували моральні принципи вчительства: вчитель не мав права говорити учневі неправду, а учень – сумніватись у словах вчителя.

Конфуціанство

Давньокитайську думку уславили шість основних шкіл: *конфуціанство*, *даосизм*, *легізм*, *школа інь-ян*, *моїзм*, *школа імен*. Історичні умови їх появи у VII-VI ст. до н.е. – послаблення централізованої держави, усобиці, боротьба дрібних *ванів*, соціальна нестабільність. За цих умов жив *Кун Фу-цзи* (551-479 рр до н.е.), у європейській транскрипції – Конфуцій. Походячи зі знатного, але зубожілого роду, Конфуцій почав вчитися тільки у 15 років. До цього часу він був пастухом, сторожем. Його власна школа з'явилась лише тоді, коли він досяг 50 років. Сам вчитель про свій духовний шлях говорив так: “У 30 стояв твердо, у 40 – звільнився від сумнівів, у 50 пізнав волю неба, у 60 навчився слухатися її, у 70 зміг дотримуватись веління серця, не порушуючи волі неба”.

Основна книга конфуціанства – “*Лунь юй*”, це вислови вчителя, його бесіди з учнями. На перший погляд “*Лунь юй*” справляє враження

безсистемного і суперечливого опису спілкування Конфуція і його учнів. За своєю будовою книга подібна до усіх аналогічних архаїчних пам'яток, мета яких – зберегти пам'ять про вчителя і основи його вчення, головні сентенції.

У конфуціанстві практично не розроблялись натурфілософські теми. Один з послідовників Конфуція *Цзи-гун* з цього приводу казав, що “у творах вчителя можна почути про природу людини, а про рух неба – ні”. Головна увага приділяється етичній проблематиці, а саме проблемі виховання достойної людини, моральної особистості. За визначенням Конфуція, у його вченні є лише одна ідея – це *відданість государю і турбота про людей*.

Існує вищий закон буття – небо. Це – втілена істина, абсолютна гармонія – *Небесне Дао*. Усе підкоряється цьому закону, який змушує світ рухатись належним чином. Поняття *Дао* (шлях, закон, вищий принцип) Конфуцій тлумачить як “*вірний вчинок*”. У природі є певний порядок, але у суспільстві його бракує. Колись закони суспільства і *небесного Дао* співпадали і люди жили в гармонії. Тому необхідно повернутись до того гармонійного існування, до вчинку, який був правильний, бо він відповідав *небесному Дао*. Устрій суспільства має відповідати космічній гармонії.

На думку Конфуція, суспільство повинно походити на родину, в якій панує принцип поваги до старших, тобто піддані мусять поважати, годити і бути вдячними начальникам. Зворотній зв'язок теж передбачає принцип родинного співіснування: старший повинен турбуватися про молодших, а у державі – начальник про підлеглих.

Обов'язок підданого – наслідувати соціальний ритуал, що є засобом соціального примирення і порозуміння. Ритуал вимагає служіння державі і турбуватися про людей. Конфуцій раціоналізує суспільний ритуал, усуваючи на другий план його релігійне і культове значення: “*Якщо не навчився служити людям, чи можна служити духам?*”

Влада, за думкою Конфуція, має ґрунтуватися на народній довірі. У державі повинно бути вдосталь їжі, зброї і народ повинен довіряти правителю. Пожертвувати можна і зброєю і їжею, але *без довіри держава не існуватиме*.

Конфуцій формулює головний моральний закон державного управління у такий спосіб: “*Якщо ви будите прагнути добра, то і народ буде добрим*”. Отже, **правитель мусить бути моральним взірцем**.

Етичне вчення Конфуція розкривається в системі категорій “*взаємність*” (*шу*), “*правильний путь*” (*Дао*), “*чемність*” (*жень*). Перша категорія – *шу* – відображала “золоте правило моралі”: **людина повинна була вчиняти з іншим так, як бажає, щоб вчиняли з нею**. При цьому мудрець наголошував на формах адекватної соціальної поведінки: за добрі вчинки треба віддячувати добром, за образи і зло – мститися. Тобто стверджувався принцип “*відплати мірою за міру*”, притаманний усім архаїчним етичним системам.

Принцип взаємності визначав правильну соціальну поведінку, так би мовити суспільне *Дао*. Його вияви полягали у наслідуванні ритуалу, у відповідності правилам, усталеним у суспільстві. Синівська повага і

батьківська турбота – дві головні форми соціальної поведінки. *Жень* – чемність, в основі якої лежить любов до людини.

Вказати шлях повернення до гармонії може тільки *благородний муж*, мудрець, вчитель – “*цзюнь-цзи*”. Саме вчення про благородного мужа виявляється квінтесенцією етичної концепції Конфуція. Благородний муж присвячує себе служінню людям, бо осягнув смисл *Дао* – як правильного шляху гуманності, поваги до старших – і *шу* – закону взаємності. Благородному муж “*боїться трьох речей: веління неба, великих людей, слів досконалумудрих*”. Перша з них – *веління неба* – загальна закономірність, доля, яку можна тільки зрозуміти і прийняти за належне. Друга – *великі люди* – зухвалий виклик закономірності, який ламає звичний хід подій, ритуал, традиції. Це стихія, яка жодним чином не відповідає соціальній гармонії. “*Слова досконалумудрих*” можна розуміти як критичну оцінку такої соціальної активності, яка прагне змінити соціальну поведінку, вказуючи на недосконалість людських законів і дій.

“*Благородний муж*” – категорія не тільки етична, але й політична, адже це – правитель, “*який у доброті немарнотратний, коли примушує до праці, не викликає гніву, у бажаннях скромний, у величі не гордий, коли вимагає поваги, не жорстокий*”. Він дотримується обов’язку і закону, спираючись на принцип “золотої середини”.

Конфуцій закликав *благородного мужа* не ігнорувати думки оточуючих людей: “*Слухаю багато, обираю найкраще і дотримуюсь його*”. Він вважав, що наблизитись до *Дао* можна через вивчення культури письма, етикет, моральних стосунків. Тим самим, мислитель стверджував, що навчання у державі – це спосіб виховання людей, зміни їх на краще. .

Дао, як соціальна гармонія, може існувати лише за умов свідомого виконання людьми своїх соціальних обов’язків і збереження традицій

Для відновлення соціальної гармонії Конфуцій запропонував ідею “*виправлення імен*” (“*чжен мін*”). Час невпинно спливає, і врешті решт соціальні функції людей набувають нового забарвлення, викривляється ритуал і “*покарання не застосовуються належним чином, тому народ не знає, як поводитись*”. Вихід з цієї скрути – відновити відповідність суспільного життя правильним нормам ритуалу, а функції конкретних людей привести у відповідність до їх статусу у спільноті: правитель повинен бути правителем, чиновник – чиновником, син – сином тощо. *Виправлення імен* не можливе без пізнання *Дао*, яке одночасно є і метою, і засобом будь-якого пізнавального процесу.

Але у який спосіб це потрібно робити? Порада мудреця доволі проста і, здається, не потребує багато зусиль для утілення у життя. По-перше, слід дотримуватися правильного ритуалу, в якому відображена мудрість предків та одвічного закону. Гасло Конфуція: “*Передаю, а не створюю*”. По-друге, потрібне знання *Дао* як всезагального принципу. За Конфуцієм, знання загального допомагає зрозуміти окремі речі. Тож знання законів *Дао* вважається мислителем за вичерпне. “*Хто вранці пізнав Дао, ввечері може померти*”, тобто здобуття знання *Дао* достатньо для виконання людського

призначення.

Вчення Конфуція – доволі довершена світоглядна система, у якій сформовано соціальний ідеал, розроблені норми поведінки у суспільстві, розписані ролі основних його суб'єктів. Знання про людину тут стає запорукою відкриття загального сенсу буття, розуміння *Дао*.

Соціальна спрямованість, зосередженість конфуціанства на практичній цінності етичних норм і ритуалу стали причиною перетворення цього вчення на усталену *“інструкцію з соціального управління”*, яка була покладена в основу давньокитайської державницької практики. Конфуціанство мало велике значення для розвитку давньої китайської цивілізації, воно є надзвичайно впливовим й у сучасному Китаї, у численних китайських діаспорах по усьому світові.

Даосизм

Засновник даосизму *Лао-цзи* – напівміфічна особа. За легендою він був старшим сучасником Конфуція, однак головний трактат даосів *“Даодецзин”* (*“Книга про Дао та Де”*) датується IV ст. до н.е.

У центрі цього річища передфілософії – не суспільство чи людина, а усе буття. Це перша на Сході спроба скласти довершену картину Всесвіту.

На відміну від конфуціанства, основні поняття даосизму вирізняються більш високим ступенем абстрагування. Якщо у традиції вчення Конфуція *Дао* – це переважно принцип правильної поведінки людини, виконання нею належних соціальних функцій, то у даосів – це першооснова і завершення всього сущого: *“Дао – глибинна основа всіх речей, а зовнішній їх вигляд – квітка дао”*.

Якщо в конфуціанців первинним є небо, то в даосів небо і земля – тільки частини Всесвіту, вони вторинні по відношенню до *Дао*.

Дао – абсолют, першопочаток, першооснова, а також завершення усього сутнього. *Дао* – вищий закон існування Всесвіту, незмінність у змінах: *“Завдяки йому все народжується і зникає”*. Та коли *Дао* – абстрактний закон буття, то *Де* – його втілення у матеріальному світі, у конкретних речах: *“Дао народжує речі, Де – вигодовує їх”*.

Дао має невичерпні характеристики. Традиційно для визначення його суті використовувались бінарні опозиції, які підкреслюють абсолютну природу: *Дао* всюди і ніде одночасно, воно пусте, безмірно мале і, разом з тим, найповніше за усе, велике, безмежне, воно безтілесне і невизначене, але містить у собі Всесвіт, у ньому криються образи усіх речей, воно усе і водночас ніщо, воно нерухоме і одвічно змінюється. Саме *Дао* двоїсте: є, так би мовити, *Дао* без імені (невидиме, пусте, пасивне, темне, безтілесне) і *Дао* з іменем – його протилежність (визначене, наповнене якостями, здатне прийняти форму).

Звідки таке досить складне уявлення про світ? Спостереження природи призводить до констатації єдності протилежних явищ: ранку наслідує вечір, зимі – літо, смерть одних організмів є початком життя для інших, гаряче остиває, слабе стає сильним... Ці та інші протилежності даоси пов'язують з взаємодією двох основних начал – *інь* та *ян*: *“Усі істоти містять у собі інь*

та ян – це є основою загальної гармонії”. Зазначені начала утілені у світлому і темному, чоловічому і жіночому, активному і пасивному тощо.

Етичний ідеал даосів – *шенжень* – “досконаломудрий”. Це людина, вільна від пристрастей, носій вищого знання. *Шенжень* – споглядач, а не активний суб’єкт суспільного буття: “Він, подібно до Дао, не бореться, але вміє переборювати”. Невтручання – головний принцип існування мудрої людини, адже не можна зрозуміти співбесідника, коли ти його постійно перебиваєш; встановити напрям руху течії ріки, якщо ти змінюєш його греблею; пізнати *Дао*, якщо воно постійно спотворюється людською діяльністю. Споглядання – засіб виявлення постійного і незмінного у світі, того, що приховане за буденністю і плинністю. Це дійсний шлях досягнення *Дао*.

Досконаломудрий – носій вищого *Дао*, вищого знання. Така людина не намагається робити добрі справи, вона і так добродісна. Головна її якість – “*у вей*” – **мудра недіяльність**. Досягти гармонії зі світом можна тільки “пливучи за течією”, гнучко пристосовуючись до обставин. Тому Лао-цзи вчив: “Коли людина народжується, вона м’яка і тепла, коли помирає – стає твердою та холодною. Адже м’якість та податливість – це життя і сила, жорсткість та незмінність – це смерть і розпад”.

Відповідно, мудре недіяння – соціальний ідеал даосів: “Держава управляється справедливістю, війна ведеться хитрістю. Піднебесна дістається у володіння внаслідок недіяння... Коли у країні багато заборонних законів – народ стає бідним. Коли у народу багато гострої зброї – у країні починаються заколоти. Коли багато вмілих майстрів – збільшується кількість рідкісних речей. Коли законів і наказів стає усе більше – збільшується і кількість злодіїв та розбійників”.

Ідеал соціальної поведінки у Лао-цзи виявляється діаметрально протилежним ідеалу конфуціанців. За “*Даодецзин*” активна турбота, піклування, повага, взаємність – прояви суєтності, це дії корисливих людей, які розраховують на нагороду. Лао-цзи наполягав на тому, що виконання конфуціанського принципу *жень* – збурююче втручання в природне життя суспільства. Натомість усі соціальні функції і вчинки людей повинні бути підпорядковані природній необхідності, а усе інше – зайве. Зокрема, ідеальний правитель – той, хто не намагається за своєю волею регулювати кожний суспільний процес, керувати будь-яким явищем життя суспільства. За висловом Лао-цзи, “найкращий правитель – той, про кого народ знає лише, що він є”. Тому *досконаломудрий* протиставляється конфуціанському *благородному мужу*.

Даосизм являє собою першу в Китаї спробу систематизувати уявлення про світ як довершене ціле, що завдяки *Дао* і *Де* поєднує природу, суспільство і людину. Він вийшов за межі соціального прагматизму і морально-політичної тематики, до чого було схильне конфуціанство.

2. Філософія Стародавньої Індії.

Традиційно історію індійської філософії поділяють на кілька періодів. 1) Ведичний період (1500-600 рр. до н. є.) – епоха виникнення Вед, Брахманів і Упанішад. 2) Епічний період (600-200 рр. до н. є.) - створення філософських шкіл, так званих «даршан». 3) Період створення сутр (від 200 р. до н. є. – до XIX ст.), – канонічних творів, що викладали суть того чи іншого філософського вчення (починається з осмислення текстів Упанішад). Лаконічність сутр породила велику коментаторську літературу – бхаш'я, – що різноманітно тлумачили ідеї основоположників філософських систем. 4) Період реформування класичної філософії та формування сучасної філософії Індії (від XIX ст.).

Один з найдавніших пам'ятників теоретичної думки Стародавньої Індії – Веди (буквально – знання), складені мудрецями приблизно в середині I тисячоліття до н. є. Найдавніша з ведичної літератури – «Рігведа» (веда гімнів), – має найбільший філософський інтерес. Збірники «Самаведа» (веда мелодій), «Яджурведа» (веда жертвопринесень) і «Атхарваведа» (веда заклинань) містять в основному гімни Рігведи, розташовані у той чи інший спосіб, зручний для їх виконання під час жертвопринесень.

Пізніше виникають брахмани – коментарі до вед, складені жерцями-брахманами. У кожної з вед є свої брахмани, що містять опис ведійських обрядів, жертвопринесень, перекази про богів, епічних героїв, царів та ін. Останнім літературним твором ведійського періоду є Упанішади. Це, по суті, є відображенням прихованих таємниць вед, певна філософія вед. Термін Упанішад означає «сидіти біля ніг учителя», тобто, бути його старанним учнем. На відміну від звичайних молитов і гімнів, доктрини Упанішад мають філософських зміст, який розкривався в усній формі, у бесідах з учнями та численних письмових коментарях.

Веди та упанішади є винятковим джерелом натхнення всього дальшого розвитку філософської думки Індії. Їх ідеями у тій чи іншій формі просякнуті всі без винятку системи індійської філософії.

Ті філософські вчення, які визнавали авторитет вед (ортодоксальні, брахманічні), були названі астика а ті, які не визнавали авторитет вед (неортодоксальні), – настикою. До ортодоксальних відносяться: веданта, міманса, санкх'я, йога, н'яя і вайшешика. До неортодоксальних – чарвака-локаяти, буддизм і джайнізм. Серед ортодоксальних шкіл безпосередньо продовжують традиції вед системи веданта і міманса, що ґрунтуються безпосередньо на текстах вед. Міманса розвиває переважно ритуальний аспект вед, а веданта – спекулятивний. Для санкх'ї, йоги, н'яї і вайшешики веди служать лише передумовою обґрунтування досвіду (досвіду свідомості), на засадах чого формуються власні філософські системи. Незалежно від того, прийнята чи не прийнята позиція вед філософською школою, центром тяжіння для всіх них виступали чотири головних питання: що таке круговорот буття (сансара)? В чому полягають причини сансари? Що розуміється під звільненням? Як досягти звільнення?

Буддизм – це релігійно-філософське вчення, що виникло в Індії у VI-V ст.ст. до н. є. Його засновником вважають індійського принца Сіддхартху Гаутаму, який отримав пізніше ім'я Будди – Просвітленого. Найдавнішим джерелом, що містить учення Будди, є Трипітака – Три кошики вчень, – укладена його найближчими учнями. Трипітака має три канонічних тексти: «Віная-пітаку» (правила поведінки), «Абхидхамма-пітаку» (філософські частина), «Сутта-пітаку» (зібрання проповідей і висловів Будди).

Філософська доктрина буддизму стверджує, що життя людини повне страждань, і важливо покласти їм край. Не теоретизування про душу і світ, а пошук шляху звільнення людини від страждань є справжнім призначенням людини. Життя - безперервний ряд станів, кожен з яких безпосередньо залежить від попереднього і породжує наступний. Ланцюг смертей-народжень – це коло сансари, у якій статус живої істоти при кожному народженні визначається співвідношеннями позитивної і негативної активності у попередньому існуванні, тобто кармою.

Для того, хто осягнув основу світу (дхамму), стверджує буддизм, відкриються «Чотири благородних істини»: життя у світі повне страждань; існує причина таких страждань; можна припинити страждання; існує шлях, який приведе до припинення страждань.

Буддизм вчить, що не тільки смерть, хвороба, старість, горе, сум, бажання, відчай, але й все, що прив'язує людину до земного, є стражданням. Молодість минає, задоволення колись закінчуються, страх людини втратити їх перетворює задоволення на справжні джерела страху, скорботи і страждання. Припинення страждань – це усунення земних бажань. Для цього існує Восьмиступеневий шлях. Кінцева мета цього шляху – розірвати колесо сансари і досягти найвищої свободи.

Стан звільнення означає остаточне згасання страстей – нирвану. Пояснити, що таке нирвана, у поняттях повсякденного досвіду неможливо. Вчинки людини у стані нирвани позбавлені жаги життя, прив'язаності до нього, не породжують долю (карму) і, отже, переродження. Це стан безтурботності, незворушеності і неупередженого самовладання людини. Згасання пристрастей можна досягти і в безпосередньому житті, якщо суворо дотримуватися шляху, яким йшов Будда.

Особливе місце в історії розвитку філософської думки Індії займає матеріалістична школа чарвака-локаята. Все, що відоме про філософію локаяти, взято з текстів її теоретичних опонентів, які піддали критиці скептицизм давніх матеріалістів. Виникнення системи чарвака-локаята традиційно належить до середини I тисячоліття до н. є., хоча окремі згадки про матеріалізм уже є у текстах вед. Вважається, що локаята заснована міфічним мудрецем Брахаспаті, який згадується в кількох ведійських гімнах, у «Махабхараті», а також у філософських сутрах.

Термін локаята походить від санскритського лока – світ, що іде із світу. Етимологію терміну чарвака вбачають у гедоністичній позиції: їж, пий,

веселися; чарв означає їсти. За іншою версією, чарвака утворене від слів «чару» і «вак», що означає – красномовство, дохідливість. У сучасних умовах чарвака – синонім слова матеріаліст.

В основу вчення про буття школи чарвака-локаята лежить уявлення про те, що всі об'єкти Всесвіту складаються з чотирьох елементів: землі, вогню, води і повітря (у деяких текстах до них додається п'ятий елемент - ефір). Кожному елементу відповідає особливий різновид атомів, що не змінюються, не знищуються, існують не одвічно. Усі властивості предметів залежать від поєднання конкретних атомів і від пропорцій, у яких з'єднуються атоми. Свідомість та органи відчуття також виникають поєднанням атомів: після смерті живої істоти таке поєднання розпадається на елементи, що приєднуються до атомів відповідного різновиду, що існують у неживій природі.

Гносеологія локаяти сенсуалістична: єдине достовірне джерело пізнання – відчуття. Органи відчуття сприймають предмети, оскільки вони самі складаються з тих же елементів, що й предмети («подібне пізнається подібним»). Тільки сприйняттям, за локаятою, забезпечується здобуття знання, що не викликає сумніву. Усі інші способи пізнання – логічний висновок (умовивід), словесне свідчення (авторитет) – створюють лише видимість істини, а насправді виявляються шляхом до забобонів і помилок.

З різного поєднання елементів і виникають усі живі і неживі тіла. Навіть свідомість визнається лише властивістю тіла, має в основі ті ж чотири елементи. Те, що звичайно називається душею, не є чимось самостійним, існуючим окремо від тіла, це – властивість самого тіла. Доля душі, свідомості, як і всіх інших об'єктів матеріального світу, – це руйнування і смерть. Помирає тіло – знищується і душа. Жертвопринесення, попереднє життя і наступне народження, карма, рай, спасіння, пекло, потойбічний світ – все це є нічим іншим, ніж нісенітницею. І дурень, і мудрець помирають зі смертю тіла, після смерті у них немає буття. Зі смертю тіла елементи, що в ньому містяться, розчиняються в зовнішньому світі: вода – у воді, світло – у вогні, повітря – у повітрі. Філософія локаята не визнає також існування бога.

Філософська школа нья заснована Готамою у III ст. до н. е. Її називають школою істинного пізнання або теорією правильного міркування і доведення. У центрі ньї – проблеми теорії пізнання і логіки.

На відміну від філософії локаяти, що визнає єдиним істинним способом пізнання безпосереднє сприйняття, у ньї таких способів чотири. Поряд з безпосереднім сприйманням виділяються самостійні джерела пізнання: висновок, порівняння і словесне свідчення. Нья визнає безпосередність сприйняття і не зумовленість попереднім досвідом. Ці робить сприймання самостійним джерелом істинного пізнання. Іншим способом пізнання – логічний висновок, або умовивід. У термінах логіки ньї суть висновку виражається таким чином: все, що можна стверджувати про весь клас речей, можна стверджувати і про індивідуум, який належить до цього класу. Наведена у логіці ньї фігура умовиводу є універсальною. Усі інші способи

побудови умовиводів мисляться як її модифікації. Третій спосіб пізнання у теорії ньяї – це порівняння знання, відповідність слова та його значення. Пізнання шляхом порівняння ґрунтується на такому описі об'єктів, який спирається на вже відомі об'єкти і вказує на подібність до тих, що сприймаються. Нарешті, четвертий спосіб пізнання, що виділяється у філософії ньяї, – це свідчення, яке заслуговує безумовної довіри. У першу чергу, – це Священне писання, а також свідчення авторитетних осіб.

Істинне пізнання полягає у єдності сприймання, порівняння, висновків і свідчення. Насамперед, необхідне пізнання власної природи, що є необхідною умовою звільнення людини від страждань. Якщо людина завдяки знанню істинної природи Я і зовнішнього світу, звільняється від помилкових бажань і спонукань, припиняє підпадати під вплив результатів власних вчинків долі (карми). Минуле, вичерпавши свою дію, неспроможне більше викликати нове народження і нові страждання.